

ИСТОРИЧЕСКИТЕ РОМАНОВИ ХРОНИКИ НА ИВО АНДРИЧ (Художникът и балканският кръстопът)

ЛИЛИЯ КИРОВА

За Иво Андрич съществува толкова голяма книжнина, че да пишеш за него е наистина трудно. Същевременно са налице невероятно много възможности за интерпретация, чиито разнообразни аспекти все още предполагат усилия за пълното им изясняване.

Андрич е измежду творците, съумели да покажат парадоксите и загадките по нашите земи — в резултат на смесението на явления и компоненти от различен порядък, на съжителството и сблъсъка на Изтока и Запада. Той успява с присъщия си талант да разкрие историческото битие в един кът от планетата, където липсва континуитет и приемственост и времето като че ли не протича по свои собствени закони. Несъмнено Андрич е един от най-добрите балкански художници, изобразили неспокойния живот на полуострова — със силните му контрасти и остри противоречия, с нестихващия драматизъм и трагични колизии. Той е от авторите, които дават възможност да разберем сложните взаимоотношения между Изтока и Запада на балканския кръстопът. Оригинален талант и мислител, с особеная си пластичен език Иво Андрич създава у читателя нови сетива, отнема безпочвените илюзии, научава ни да опознаем по-дълбоко законите на собственото си битие.

„Всеки разказва своя разказ по своя вътрешна необходимост, според мярката на своите наследени или придобити склонности и разбирания и по силата на своите изразни възможности. Всеки носи морална отговорност за това, което казва, и всеки трябва да може да говори свободно. А разказът, който съвременният повествовател разказва на хората от своето време, без оглед на неговата форма и тема, трябва да не бъде отровен от омраза, нито заглушаван от звън на оръжие, колкото е възможно повече той трябва да бъде вдъхновен от любовта и воден от широтата и ведрината на свободния човешки дух. Защото писателят и неговото дело не служат никому, ако по един или друг начин не служат на човека и на човечеството. Това е важно.“ Тези думи на Иво Андрич от речта, произнесена в Стокхолм през 1961 г. по случай награждаването му с Нобелова награда за литература, ни насочват към хуманистичната същност на неговите произведения, в които напрегнатата интелектуалност е съчетана с естетическо своеобразие на изображението.

Получил образованието си в Загреб, Краков, Виена и Грац, член на организацията „Млада Босна“, приятел на младите атентатори, чиито изстрели през 1914 г. взривяват Европа, оказал се в навечерието на Първата световна война в австрийски затвор, Иво Андрич дълго време е на дипломатическа служба в Рим, Мадрид, Букурещ, Женева и Берлин. Посочваме всички тези факти, тъй като биографично-историческият материал за един автор несъмнено разширява възможността да се вживяваме в неговите произведения. Нещо повече — немислимо е да обясним смисъла и значението на тези произведения, ако се опсланяме само на тях самите, без да познаваме живота на писателя, средата и епохата му, тъй като една творба

далеч не е никакъв затворен свят с автономна стойност. Личността на твореца и неговото дело се обуславят взаимно, макар и да не съществува пряка каузална връзка между тях — както пише Рене Услек, „отношението между живота на писателя и неговите произведения не е обикновено отношение на причина и следствие“. И биографията на Андрич съдържа факти, разкриващи посоката, в която трябва да се дирят редица ключови проблеми в неговото творчество. Търсенията на художника са свързани с неговата неповторима и сложна личност и интелектуалната ѝ мощ.

Още при появата на неговата първа книга „Ex ponto“ (1918) Милош Църнянски пророчески изрича: „Андрич дойде“. Извоювал си слава на писател, чиито произведения ще издържат проверката на времето, след „Разкази“ (1936) той дълго време не създава нова творба. След войната обаче публикува едновременно „Мостът на Дрина“, „Травнишка хроника“ и „Госпожицата“ (1945). Дебютът му в трудния жанр на романа прави впечатление на „малко чудо“. Трите произведения — своеобразен отклик на назрялата потребност от преосмисляне на хуманистичните стойности в онова време, ще накарат всички да заговорят за тях. „Времето на романа“, както лаконично назовават следвоенния период в сръбската литература, започва именно с тези Андричеви творби.

Няма да се спираме върху критическото възприемане на историческите романови хроники („Травнишка хроника“ и „Мостът на Дрина“) у нас, тъй като това не влиза в нашите задачи. Но ще отбележим, че българската литературна наука отрано ги прави обект на изследване и изтъква „сладостния им балкански аромат“, ония моменти и особености, които са близки на българския читател. В по-ново време Андричевото дело се привлича, за да се изяснят и някои от философско-нравствените въпроси на нашата национална култура, проблеми на традицията и новаторството, на собственото ни разнопластово наследство. Изобщо в България този автор се възприема сравнително рано като близък и голям майстор разказвач¹.

Андрич твори в сферата на лирическо-медитативния фрагмент повестта, разказа, новелата, романа, есето — и прозата му винаги съдържа несъгласие с шаблона, активизира у читателя аналитичното начало, провокира мисли, свързани със загадките на човешката същина. Андрич е мислител, познавач на историята и на човека. Ние попадаме в орбитата на едно проблемно философско-художествено мислене и в един своеобразен свят, който е сякаш на границата между действителността и илюзията, истинното и въображаемото, мечтаното и сънуваното, реалността и легендата. Неслучайно сред богатата есеистика на писателя, имаща своите корени още в ранните му книги с лирически размисли („Екс понто“ и „Безпокойства“), е и прочутият „Разговор с Гойя“ (1935), в който се разкриват Андричевите възгледи за изкуството — това „дьяволски сериозно нещо“ — и се излагат основни начала на поетиката му. Някогашният първи художник на испанския дворец Гойя изрича, че „... трябва да се вслушваме в легендите, в тези следи на колективни човешки усилия през столетията и чрез тях да отгатваме доколкото е възможно смисъла на нашата съдба“. И самият Андрич, пиещ в ада на Втората световна война за „консулските времена“ и за „големите каменни мостове, свидетели на отминали епохи“, възъщност като любимия си художник търси „смисъла на нашата съдба“, смисъла на народната история. Пътувал много по света, познавач на модерната философска мисъл, сблъскал се с кървавата касапница на две войни, той е убеден, както новатора Брехт, че „съществуват много начини да се каже истината и много начини тя да се скрие“.

Андрич има мъжеството да дири истината. В „хода на човешките стълкновения“, в разнообразните нравствени и психологически категории, в превратностите и драматизма на събитията той търси „магическите“ знаци, които ще ни открият тайната за човешката участ в една противоречива земя, в която столетия наред се срещат Изтокът и Западът. Навсякъде подкупва необикновената сплав от ориенталския

¹ Вж. по-подробно П. Русев. Иво Андрич във възприемането на българската литературна критика. — Литературна мисъл, 1981, кн. 4, с. 132.

колорит на разказа с диренето на обобщени формули за балканското битие, за онова, което открива „балканското“ в неговите най-дълбоки и най-трайни проекции. Неслучайно, когато изясняваме Андрич, неговата художническа и философска мащабност, винаги акцентуваме върху Изтока и балканската проблематика в произведенията му.

И, струва ни се, че колкото пъти разлистваме двете романови хроники на писателя, в които основният философско-естетически проблем е отношението между човека и историята, толкова пъти ще ги преоткриваме отново. Тъй като босненският писател разравя пластове на миналото, за да ни въведе именно в драматичната съдба на балканския човек, в динамиката и своеобразието на неговото битие, в странното смесение на цивилизации и епохи на балканското „кръстовище“. В неговите творби сякаш попадаме в лабиринт, чиито плетеници са плетениците и криволиците на живота в земите, разстлани между Изтока и Запада.

С безпогрешен усет Андрич ни потопява в необятния свят на източна „тишина“ и сякаш фатална обусловеност от неумолимите исторически закономерности, свят на внезапни висини и прекръшени полети, на победители и победи, на тирани и жертви. Да живееш в такъв свят на жестоки противоречия, в който са се напластявали различни култури, различни етнически и верски елементи, по думите на един герой от „Травнишка хроника“ значи „... да живееш на ръба между два свята, да познаваш и да разбираш единия и другия, а да не можеш да направиш нищо те да се разберат и сблизят; да обичаш и да мразиш и единия, и другия, да се колебаеш и да се подвеждаш цял живот, при две отечества да бъдеш без нито едно, навсякъде да се чувствуваш у дома и да останеш завинаги чужденец, с една дума: да живееш разпнат, но като жертва и мъченик едновременно“².

Зад пластичния рисунък в произведенията прозира онова поетично-философско възприемане на нещата около нас, което е характерна отлика на този модерен автор. Стогници човешки съдби от миналото на многострадалната Босна, една дълга броеница от случки са канавата, върху която той проектира борбата на людетe с „отсъденото им време“. Индивидуалната и колективната съдба на хората е свързана с историческите катаклизми, разтърсили тоя „укрепен прелез“ между Европа и Азия. Ала писателят не се придържа само към фактологичността на „завършените“ събития, а иска да се добере и до философските им корени и дълбина, да се „издигне“ над историята. Тълкувател на неумолимия ѝ ход, той постига психологическо и интелектуално нюансиране на отношенията между отделната личност и тази история. Повествователният синтетизъм и широкият регистър от символно-метафорични внушения благоприятствуват да се открие философската наситеност на образите и тяхната амбивалентност.

Няма да оспорваме аргументираното мнение, че в своите „хроники“ Андрич разкрива невидимата, „неофициална история“, една история, която „се среща с притчата и преминава в притча“. Ще добавим, че в този смисъл той пише „псевдоисторически“ романи. Сам в споменатото слово, произнесено при получаване на Нобеловата награда, казва, че създателите на исторически разкази и романи не знаят как и кога се прехвърлят от онова, което се нарича настояще, към онова, което смятаме за минало, че с лекота прекриват границите на вековете. И за Андрич — автор с остър усет за релативността на времето, миналото не е откъснато от настоящето, те са винаги преплетени едно с друго. Настоящото живее в героите му едновременно с миналото. Та и как би могло да бъде другояче — нали „отвъд чертата, която произволно дели миналото от настоящето, писателят среща същата съдба човешка...“ Именно към тази „съдба човешка“ е насочен Андричевият поглед.

Затова в романовите му хроники е съсредоточен цял един свят на социални, морални, психологически и метафизически проблеми, сблъскват се въпросите за живота и смъртта, за надеждата и отчаянието, за борбата и непримирението, за любовта и омразата, за доброто и злото. Както отбелязва още Исидора Секулич в известно-

²И. Андрич. Травнишка хроника. С., 1975, с. 279.

то си есе „Изтокът в разказите на Иво Андрич“, художникът проявява горещ интерес и към ислямския елемент, който „толкова дълго време беше господар и съдба на неговата родина, към всички примитивни, сурови, грозни и едновременно загадъчни и живописни типове от това старо турско време в Босна“³. Именно сблъсъкт и взаимопроникването на Изтока и Запада, сплитането на мюсюлмански и християнски традиции, на различни верски и етнически елементи, налагащи дълбок печат върху живота и светоусещането на балканските хора, разширяват вътрешния обем на произведенията. Изключителен познавач на Босна и Балканите, Андрич е техен художествен хроникьор в най-добрия смисъл на думата.

Драматичната среща на Изтока със Запада е разкрита с най-голяма последователност в романа за „консулските времена“. Чрез различни образи и събития из една отминала епоха — от блестящите победи на Наполеон при Аустерлиц и Ваграм до поражението му в Русия — авторът изследва сложната атмосфера на национално, социално и религиозно деление. В Травник пристигат пратеници на Запада — френският консул Давил, помощникът му, младият консул Дефосе, а после и австрийският консул фон Митерер и смененият го фон Паулич. Мрачната Босна, пълна със зловобни знамения, веднага ги обкръжава с „острата и студена атмосфера“ на несретния живот и „вродената лошотия“ на хората. Казусът на запратените от съдбата в Травнишката долина чужди консули и сблъсъкт на двата диаметрално различни свята — феодално-ориенталския и европейския — благоприятствуват Андрич да разкрие своята философия на историята. В самобитното претворяване на заредените със състен исторически смисъл събития има особено място гледната точка на европейците — чувстващи се неразбрани и изоставени в „студената“, варварска страна, сред „потайни, зли и непонятни люде“. За творци като Андрич с подчертан интерес към граничните и критични житейски ситуации, наблюденията и размислите на двамата консули, осъдени на самота в затворения кръг на Босна, мъчителните им въпроси и откровения са добра възможност за анализ на проблемите на „земята-котловина“.

Всъщност срещата на различни модели цивилизации на неспокойния балкански кръстопът, довела и до редица комични противоречия, бе разкрита вече от южнославянските автори на границата на миналия и нашия век със средствата на хумора и сатирата. Иво Андрич обаче не е смехотворец или сатирик от типа на Бранислав Нушич, Алеко Константинов или Радое Доманович. Ако е вярно, че на сцената на човешката история събитията като че ли стават два пъти, първия път като трагедия, а втория — като фарс⁴, то Андрич, за да разкрие съкровената система за съдбата на балканския човек, предпочита да фокусира вниманието си само върху „първото действие“.

Главният герой в повествованието на „Травнишка хроника“ е консулт Жан Давил. Той е един от онези боязливи и прикрити хора, които се оказват „своего рода жертва на големите исторически събития“. Давил наблюдава драмата на събитията във везирския град и своеобразен медиум, посредством когото се разкриват и други герои. С ужас и страх той се опитва да общува с жителите на „безпътния край в Европа“ и по своему се съпротивлява на този край, спори с него. Отнасяйки се с недоверие към всичко турско и босненско, логиката на местния живот му е непонятна — макар постепено да започва да схваща този живот от една „неевропейска перспектива“. Погълнал „ориенталската отрова“, но покорявайки се на решителността „да спасява себе и своите“, накрая Давил е обладан от мисълта, че все пак не може да не съществува „правият път“, който той цял живот напразно търси. Да, той „съществува и човек, кога и да е, ще го намери и ще го открие за всички хора“⁵. (Същия „горчив оптимизъм“, мелодията на надеждата ще открием в „Мостът на Дрина“ — и това е една от точките, в която двете творби на Андрич несъмнено се докосват.)

³ И. Секулић. Исток у приповеткама Ива Андрића. — В: Из књижевних критика. Београд, 1968, с. 134.

⁴ И. Паси. Есета. С., 1981, с. 469.

⁵ И. Андрич. Цит. съч., с. 57.

Младият консул Дефосе е в много отношения противоположен на Давил — със своята младост и привързаност към новите философски и политически веяния, с уменията си без предразсъдъци и с доверие да се приближава към хората, с желанието си да проникне в миналото, нравите и обичаите на жителите от Травник. Ала и той все по-осезателно чувства, че ориенталската „тишина“ — инертност — го разяжда и заразява, че „вледенява кръвта му“. Вгледаме ли се в дните на чужденците във везирския град, в онова, което той им е дал и в онова, което им е отнел, ще се убедим, че техният път е път на малки победи и на относително по-големи поражения. Колкото по-наближава краят на романа, толкова представителите на Запада започват с по-голямо разбиране и предпазливост да се отнасят към Босна и нейните жители.

Умелото вникване в психологията и реакциите на чужденците дипломати, сякаш потънали в тягостната атмосфера на „мълчанието“ в балканския Ориент („тази тишина всъщност бе смъртта, само че в друг вид, смърт, която оставя на човека живота като черупка, но му отнема възможността да живее“), потвърждава високото художествено и интелектуално ниво на Андричевата проза. Босненският „мрак“ и „тишина“ — замъгляващи всички неща, правещи ги „двусмислени, многосмислени, дори и безсмислени“, са предпочитани символи в тази проза. Те са израз на ориенталската „мистерия“ с времето в „тясната котловина“, сякаш превърнала се в някаква замръзнал, омагьосан свят. „Хрониката“ „извира“ от тишината и се „влива“ в нея. Тя започва с пролог — в него бейовете размишляват за обезпокоителните новини и слухове, а след това един по един се разотиват с безмълвни поздравявания. Творбата завършва с епилог, в който се повествува, че скоро ще изчезнат „консулите и консулствата и всичко, което те донесоха и внесоха“. Така макар травнишката атмосфера да се е променила, накрая „хубавата победоносна тишина“ отново продължава да властвува. Именно „тишината“ и „мракът“, унищожавачи и погребващи всичко, подсилват многозначността на повествованието и философско-рефлексивния пласт в него, наситят го с допълнителни естетически и смислови значения.

От различните значения на тишината в „Травнишка хроника“ някои изследователи подчертават онова, при което тя е знак за един порядък, „основаващ се привидно на непроменливостта на институциите, следователно на инертността, а всъщност на угнетяването и терора“ (Р. Константинович). Така тишината се идентифицира с обществения порядък в тогавашната Отоманска империя. Струва ни се, че „смъртоносната босненска тишина“, с която се борят Давил и Дефосе, е преди всичко онова ориенталско „безвремие“, което поглъща всякакво историческо движение. „Феноменът на тишината“ в Андричевите творби (да си спомним и за „сладката тишина на турските времена“ в „Мостът на Дрина“) е своеобразна антитеза на търсещото и действителното начало в живота, на енергията на виталното.

Интересно е да се изтъкне, че несъвместимостта между Изтока и Запада (както и тяхното взаимопроникване), изненадите, очакващи „хвърления“ неочаквано на Изток човек от Запад, ще срещнем и в съвременната българска литература — в историческия роман „Рицарят“ от Вера Мутафчиева. Това е повествование за борбите на България с Латинската империя и победата на Калоян при Адрианопол. Прозата на българската писателка е също с подчертано медитативен характер. Героите ѝ са подложени на изпитания — и често са в плен на самотата. А това са и онтогенетични, не само психологически проблеми. Същевременно „Рицарят“ носи не само аромата и патината на миналото, а кондензира неспокоен морално-философски размисъл. В него привлича не толкова правдивото репродуциране на епохата, колкото острият усет за историческия процес. Морално-психологическите проблеми и категории от историята са пречупени през реакциите и светоусещането на съвременния човек. Далеч сме от намерението да съпоставяме творбите на двамата автори, ала ще акцентуваме, че все повече писатели обръщат поглед към полуострова и се стремят да разгадаят специфичните балкански феномени.

Прочее не от днес редица творци разорават това поле — и у тях ще открием прозрения за сложните кръстопътища на балканската история, за диалектиката на неравномерното историческо движение на този кът от земното кълбо. Автори като Михаил Садовяну, Никос Казандзакис, Емилиян Станев, Ливиу Ребряну, Меша Селимович, Димитър Талев, Михайло Лалич не ги блязни романтичната приповдигнатост на миналите дни, а суровите истини за човешката съдбовност на Балканите. В техните произведения над конкретната битова реалност се води „висок“ диспут върху кардинални морално-етически въпроси, върху сложни проблеми на съществуването и участието на обикновения човек в големите исторически превратности и конфликти (темата за „житието и страданията“ на този човек на „кръстовището“ подхваща още през миналия век самоукият котленец Софроний Врачански). Характерно за тези творби е изобразяването както на изконната смяна на светли и тъмни страни, на добро и зло в човешката история, така и на всичко невероятно, странно и „загадъчно“ по нашите земи, дошло от прекъсваното обществено развитие, от срещата на различни форми на цивилизация. В други региони подобни процеси и напластявания се изживяват много по-рано — в една Франция или Англия например, където също се смесват нехомогенни културни и цивилизационни пластове. Не стои ли относително близко до нашата епоха дори, да кажем, немалкият период от новата история на полуострова, наречен „кърджалийско време“ — тази страшно закъсняла Тридесетгодишна война на Балканите?⁶ Оказала влияние върху социално-икономическите и духовните процеси, „феодалната анархия“ от края на XVIII и началото на XIX в. свидетелствува много добре за балканското закъснение спрямо подобни „смутни времена“ в Западна Европа.

Интерпретатори на различни действия от драмата на вековете, на стихията от изпитания и крушения, на кървави периоди от миналото и на най-чисти пориви към светлина, отделните автори достигат до обобщения за сложността на човешката съдба сред перипетията на историята на Балканите. Този своеобразен географски пояс прави явленията по-сложни и по-комплицирани, придава им особени балканско-ориенталски нюанси и собствена логика, обуславя специфичен начин на мислене и виждане на света. Всеки от писателите разкрива сложната проблематика в своя художествена трактовка, но съществуват редица сходни черти в идейната стилистика, във философията на историческата участ и битието на балканския човек.

А да се върнем към „Травнишка хроника“ — в нея освен гледището на Давил към балканското кръстовище и Травник, присъства и погледът на босненците към европейския свят и прииждците. Те също не могат да приемат чуждото, „консулите и консулствата“. За това говори и картината от епилога на романа, налагаща се с несповторимата си интонация и стил. Още преди да си заминат чужденците след поражението на Наполеон, бейовете, излезли на разговор на Софата в Лутвото кафене, ще направят равностметката чрез Хамди бей: „Консулите ще изчистят Травник. Ще ги споменуват само още някоя година. Децата на брега ще си играят на консули и гавази, ще яздят дървени прътове, ала и те ще ги забравят, като че ли никога не са съществували. И всичко ще бъде пак по божията воля, както винаги е било.“⁷

Така за читателя е ясно, че в затворения свят на Травник замира всяко движение, попада в пلس на „победоносната тишина“ и става отново „както винаги е било“. Неговите жители — с почти „растителна“ воля за съществуване, — не „чертаят“ сами живота си. „Тесният и дълбок разсед“ откликва само като ехо на бурните събития от политическите сцени на Франция, Австрия и Русия. Произшествията, които се извиват като вихрушка навън, достигат до балканската провинция, ала спират в нея „като порой, или като нанос“. Ако някои представители на историческия роман на XIX в. поставяха персонажа си в талвега на големите сблъсъци

⁶ В. Мутафчиева. Легопис на смутното време. С., 1966, с. 592.

⁷ И. Андрич. Цит. съч., с. 445.

на епохата и разкриваха как героите се променят в тези сблъсъци и перипетии, в Андричевите „хроники“ улавяме само ехото на събитията. Той изобразява един застинал, сякаш извън времето свят, който отблъсква всяка промяна и движение, свят, който „не е в състояние да участва в историята“⁸. Неслучайно действието и на двата големи Андричеви романа се разгръща в ограничени, затворени кръгове — не само в географско-пространствен аспект, но и в обществено-психологически смисъл.

В разнообразните творби на писателя балканският Ориент се откроява и с още една характерна отлика — това е сяпото, „варварско желание за жени“⁹. Известно е, че в многовековната повествователна традиция жената е и слабата, и силната половина на света, тя е и лъжовна, и грешна и свята, и благородна. В някои от произведенията на Андрич жените са второстепенни герои и страдащи същества. Те са сякаш скрити, явяват се като „лош призрак“ и „минават крадешком“, забудени с шамия или едва могат да се разпознаят зад затворените прозорци¹⁰. Проникновеният тълкувател на съдбата на людетe, живеещи на ръба на два различни свята, изгражда и женски образи, които сугестивно насочват към богат подтекст.

Разкриването на душевността на героините в „Травнишка хроника“ уплътнява атмосферата на „консулските времена“ и насища творбата — тази Андричева галерия от портрети — с допълнителни мисловни и символни проекции. Има нещо много мъдро например в наблюденията върху психологията и нравствените устои на младата Йелка, олицетворение на скромност и женско очарование, или на госпожа Давид, която с изключителна всеотдайност възпитава децата и домакинствува в къщата, отглежда зелен грах и бели зюмбюли. Чрез тези две героини се откроява по-графично патриархалният и неподвижен свят в трравнишката котловина. Изобщо женските образи отсвят и оцветяват по един своеобразен път драмата на хората от тази котловина. При тяхната характеристика се налага познатият афинитет на писателя към лаконичния литературен детайл, в който се съдържа и художествена концепция, и умение за безпристрастен, дълбок анализ.

Всъщност още И. Секулич говори за благодатното обединяване в творчеството на Андрич на принципите на източната притча и на западното повествователно изкуство. Действително неговата любов е раздвоена между обаятелния източен разказ и деликатната европейска проза, между източната мъдрост и поезия и аналитичното изкуство. Прав е Др. Йеремич, че значителността на писателя е в синтеза, с който той обхваща „източната вяра в непознаваемостта на съдбата и западната убеденост в съществуването на обективна необходимост, любовта към фантастичните легенди и стремежа към научна точност. Обективно описва хора, които Левантът е замаял със своя упойващ дъх, обаче се стареа да ги подложи на един безпристрастен по западному модерен анализ.“

Афинитетът към този „модерен анализ“ проличава и във „вишеградската хроника“, в чийто център са събития, които се нижат в период от почти четири века — от утрото на 1516 г., когато у едно дете, насилствено откарвано в Цариград, се появява мечтата за моста, до края на лятото на 1914 г., когато по време на войната мостът е взривен от австрийците и се „разпилява като гердан“. За да вмести разказа за моста и хрониката на живота в градчето, колективната участ на вишеградците и множество индивидуални съдби в една функционална структура, Иво Андрич се откъсва от традицията на класическия европейски роман. „Мостът на Дрина“ напомня повече на компактен цикъл от разкази, на „новелистичен роман“, в който самостоятелните цялости са обединени около един стожер, отколкото на класическите повествователни конструкции от рода на „Мадам Бовари“ или „Ана Каренина“. В него не се струпват събитийни перипетии, които се

⁸ Вж. по-подробно J. Деретић. Српски роман 1800—1950. Београд, 1981, с. 367.

⁹ И. Секулич. Цит. съч., с. 139.

¹⁰ Пак там, с. 138.

изострят и биват разрешавани, липсват действие и фабула в традиционния смисъл на думата. Не ще открием и характерното още за елинистичната проза богатство от приключения и превратности в съдбата на героите. Авторът създава един малко загадъчен микросвят и една „безлична“, „хроникална“ структура — чрез нея постига органичното просмукване на картините и образите със съвременно философско съдържание, с идеята за моста като противовес на човешките съдби, стопяващи се в бездната на времето. И двата романа-хроники въпреки своеобразните стилови и композиционни решения се отличават с вътрешна хомогенност и монолитност. Нещастливо се смята, че Иво Андрич е най-значимият романописец в сръбската литература от 70-те години на миналия век до средата на настоящия — една епоха, в която доминира жанр е разказът.

Още в началото на „Мостът на Дрина“ писателят разкрива своята тема — вековната неотлъчност на живота в касабата от красивия мост. Той не предупреждава, че повествованието за създаването и съдбата на моста е същевременно и повествование за живота на градчето и неговите жители от поколение на поколение, че през всички разкази за касабата преминава „и нишката за каменния мост“. Именно връзката между човешките съдби и съдбата на белия старинен мост обуславя оригиналната композиция на романа, в който единственият главен герой е „каменната хубавица“. Както казахме вече, „Мостът на Дрина“ е броеница от прозаически фрагменти, обединени от темата и една тънка повествователна нишка, изразяваща се в изречения като: „Освен наводненията над моста и неговата капия идваха и други беди; носеше ги развойт на събитията и ходът на човешките стълкновения. Но те още по-малко можеха да му напакостят или трайно да променят нещо на него.“¹¹ Или: „Минаваше времето над моста и градчето с години, с десетки години. Настъпваха ония няколко десетилетия от средата на деветнадесетото столетие, през които турското царство догаряше в тиха треска.“¹² Същевременно на края на всяка глава се мярка достолепната извивка на моста — израз на човешкия стремеж към дълговечност и победа над забравата и смъртта. Така множеството епизоди са обединени от образа — символ на каменния мост, подчинени са на един общ структурен принцип. Съвършеното равновесие между отделните дялове и цялото образува магнитното поле, в което ни притегля художникът. Несъмнено Андрич намира такава форма на изображение, при която оригиналността на мислите да се слива с оригиналността на художественото възплъщение.

И в своята последна, за съжаление недовършена и публикувана посмъртно романова хроника „Омар паша Латас“, пресъздаваща проблемите на изменничеството и властта в разлагащата се Османска империя, писателят ще започне характерните ориенталски багри на разказвателния поток и композиционната структура на „нанизване“ на епизоди. Тази структура в неговото творчество свидетелства за една от характерните пътеки на раждане на южнославянските по-обемни епически постройки, които сякаш се „излюпват“ от разказа, чрез обединяването на по-малки прозаически откъси. Възможно е подобна романова ситуация откриваме още в „Златното магаре“ на Апулей, в „Панчатантра“ или „Декамерон“ (в „Декамерон“ вниманието е концентрирано върху действието, а героят по думите на Виктор Шкловски е само „карта за игра“, която дава възможност да се разгърне сюжетът), у Сервантес, Филдинг и други европейски автори, а в България, както е известно, у Ив. Вазов, Ал. Константинов, Й. Йовков.

Безспорно „новелистичните романи“ на Андрич синтезират принципите на традиционното разказваческо изкуство с нови повествователни техники. Същевременно, както бе подчертано, в своите „хроники“ той далеч не пренебрегва документалната точност. Достатъчно е да разгърнем някои от пътеписите на венецианските дипломати и пътешественици през XVI в., които ни запознават с нравите и обичаите на хората от полуострова (например бележките на неизвестния автор на „Описание

¹¹ И. Андрич. Мостът на Дрина. С., 1964, с. 79.

¹² Пак там, с. 92.

на пътя до Константинопол по суша и на най-главните неща от страната“), за да се убедим с каква прецизност Андрич възсъздава документалната канава. Знае се, че той започва да събира материала за „Травнишка хроника“ още през 1917 г.¹³ „Изразходването“ на живота писателят осветлява с помощта на онова, което се е запазило в легендите, манастирските хроники, дипломатическите доклади. (На базата на легенди например е репродуцирано набиването на Радисав на кола.) Така за всяка своя книга Андрич извършва сериозна проучвателна работа — чете дневници, спомени, стари хроники, биографии.

В „Мостът на Дрина“ — неповторим документ за живота в Босна, — авторът е присъщото си умение да навлиза в дълбините на историята показва отново верските и националните противоречия, контраста между турците и раята, между затворени балкански свят и чужденците (макар историческата антитеза Изток—Запад да не е така ярко подчертана). И над всичко това, над мощното течение на времето се издига образът на моста.

Един от най-важните образи в творчеството на Андрич винаги е бил мостът — директно или vyplътен в символи с многопластово значение. Мислителят, който сякаш беседва с вековете, опитващ се да разгадае тайната на човешката екзистенция тук на Балканите, постоянно дири формите на връзката между хората, белезите на единението, онова, което е по-силно от преходността и ограничеността на индивидуалната съдба. Във „вишеградската хроника“ белокаменният, ненаранен мост на Дрина се издига над поколения, жизнени драми, кървави сблъсъци, злини, противоречия, страсти и радости, над дългия низ от години — като обобщен символ на красивото.

Авторът на много места подчертава аксиологическия аспект на мотива за моста. С лирически интонирани изречения величае и рисува стойността на „каменния мост с единадесет свода и капия“, въпреки че съзнателно не развива лирическите възможности на текста, тъй като това не е в съгласие с концепцията му за „идеалния хроникьор“. Същевременно Андрич внушава, че „каменната хубавица“ не е само паметник на красотата, но и на добротата, на мъдростта и на дълготрайността.

Несъмнено мостът е един от ключовите образи в неговото творчество. Той е творение на човешките ръце, символ на жаждата да се надмогне забвението, символ на устояването, на даването отпор на разрушителните сили на времето. Писателят знае, че героите на историята са живи хора, чиито дела внасят в нея индивидуална обогатена неповторимост. Мостът vyplъщава в себе си поривите и устремите именно тези безименни люде. В него са вградени техните копнежи за „преминаване“ и „свързване“. Той vyplъщава — както пише сам Андрич в прочутото си есе „Мостове“, своеобразен есеистичен пролог към романа, — „ненаситното човешко желание да свърже; да примири и спои всичко, което се появява пред дъха му, пред очите и краката му, за да няма деление, ненавист и раздяла“¹⁴.

Така мостът — мощна антитеза на тленното и на преходността, става носител и на идеята за общение, единение и свързване. Този значим символ в Андричевите произведения е израз на възвишеното и необхватното в човешкия дух. Той сочи вечното в преходното, универсалното в индивидуалното. Внушава трансцендентния стремеж на човека „към отсрещния бряг“, за който говори писателят в есето „Мостове“, изтъквайки и метафизичния им смисъл. „Защото всичко е преминаване, мост, чиито краища се губят в безкрайността и в сравнение с този мост всички земни мостове са само детски играчки, бледи символи.“¹⁵ Не са много подобни страници в балканската художествена проза, проправящи нови пътища, страници, от които да ни облъхне такава способност да се изнесат на преден план философските и екзистенциални проблеми на човека, драматичното единоборство с жизнените обстоятелства в земите, свързващи Изтока и Запада.

¹³ Л. Андрич. Са Ивом Андричем. 1968—1975. Београд, 1977, с. 137.

¹⁴ И. Андрич. Мостове. С., 1983, с. 240.

¹⁵ Пак там, с. 241.

Иво Андрич, творецът със свой периметър от идеи и изразни средства, не се интересува само от правдивото предаване на плетеницата от вълнения, страсти и драми в миналото, тъй като търси повторемостта в историята. Както един друг голям хуманист, авторът на „Вълшебната планина“¹⁶, и Андрич е привлечен от типичното, еднаквото и тъждественото в неустойчивото, пълно с превратности човешко битие. Своеобразието на художествената му вселена се определя от взаимодействието на достоверния детайл от конкретно-историческата реалност с разкриване на „вечно повтарящото“ се, на устойчивото и трайното през вековете. Затова босненският писател може да каже като Томас Ман, че „...на известна възраст започваш да губиш вкус към всичко чисто индивидуално и частично, към отделните конкретни случаи, към буржоазногражданското, тоест към житейското и всекидневното в най-широкия смисъл на думата. Вместо него на преден план излиза интересът към типичното, вечно човешкото, вечно повтарящото се, извънвременното, с една дума, към митичното. Нали в типичното се съдържа извънредно много митическо в смисъл, че типичното, както и всеки мит, е изначален образец, първоданна форма на живота, извънвременна схема, открай време зададена формула, в която се вместила осъзнаващият се живот, смътно стремящ се да придобие отново предначертаните му някога форми и белези.“

И Андрич избира такъв ъгъл на изображение, който ще му позволи да изрази художествената си концепция за „извънвременното“, за сложната повторемост на жизнените форми. Той търси в подвижните огледала на явленията тъждественото в човешката съдба. Неговият свят е аисторичен — под моста на Дрина протича реката като символ на времето и промените, свързани с него. Но реката остава винаги една и съща, както и касабата и начинът на живот на хората в нея¹⁷. Затова някои автори изтъкват „илюзията“ за времето, което е спряло или подчертават „двете времена“ в творбите на Андрич. Динамиката в развоя на действието идва от сблъсъка между тези „две времена“ — между историята, която непрекъснато „кръжи“ около моста и градчето и става все по-опасна за тях, и „неисторическото“, митическо време, при което „няма промени, а само повторение“¹⁸.

В повествованието на вишеградския мост — сплав от история и легенда, документ и балада, хроника и романова фикция, — са трансформирани по своеобразен начин мъдростта и поетичната фантазия на народа. Тъй като иска да придаде на разказа си колкото може по-голяма точност, писателят отделя голямо внимание и на детайла, предначен да уплътни изображението. Много страници от „хрониката“ доказват афинитета към екзактен израз и прецизност на картината. Пример за това са и описанията на мъченията на Радисав, които пределно точно внушават ужаса на изтезаниято: „По едно време удрянето престана. Мерджан видя, че на върха на дясното рамо мускулите се опъват и кожата се повдига. Той бързо се приближи и разсече на кръст това подутото място. Потече бледа кръв, отначало малко, а после все по-силно...“¹⁹ Вероятно внимателният читател ще забележи някои прилики между творбата на Андрич и един български „жесток“ роман — „Време разделно“ от Антон Дончев. Нашият писател също показва „смутни времена“ и лабиринти на историята, през които минава балканският човек. Разказите на двамата летописци (Венецианеца и поп Алигорко) и различните им гледни точки дават възможност да се разкрият тъмната на робските нощи, жестокостта и насилието, жизнеността на народния дух. По пътя на синтеза на конкретния исторически факт — помохамеданчването на родопската долина Елиндия през лятото на 1668 г. — авторът достига до художественото внушение за нравствената устойчивост на онези силни люде, живели триста години преди нас, прониква в народната мъка и величие. Въпреки

¹⁶ Срв. Е. Мутафов. Поетиката на Иво Андрич и проблеми на балканския тип писател. — Литературна мисъл, 1979, кн. 2, с. 89.

¹⁷ Вж. по-подробно J. Деретић. Цит. съч., 356—357.

¹⁸ Пах там, с. 357.

¹⁹ И. Андрич. Мостът на Дрина..., с. 44.

големите различия в подстъпа към проблема за човека и историята, в стилно-езиковите изразни средства или в своеобразния контакт с фолклорната традиция, с народните песни и легенди (във „Време разделно“ играе голяма роля фолклорната стилизация), и двамата писатели, рисувайки жестокоста на поробителя, искат да преоткрият народния стоицизъм и истината за смисъла на човешкия живот тук, на полуострова, за съотношението на доброто и злото на тоя кръстопът, сякаш преходен пояс между Изтока и Запада.

За поетиката на „вишеградската хроника“ е много характерен посоченият стремеж към обективна, конкретна и спокойна дескрипция — така различна от интензивната „концентрация на художествени ефекти“²⁰ в творбите на един Мирослав Кърлежа да кажем. Иво Андрич винаги постига голяма пластичност и картинност на повествованието — ще припомним чистите геометрични линии на пейзажа на везирския град в началото на „Травнишка хроника“ — един пейзаж, създаващ впечатлението, че всичко, което е обрисувано, може да се докосне: „От двете страни стръмно се спускаха планини и се срещаха под остър ъгъл в долината, в която едва имаше място за тясната река и пътя край нея. Цялата гледка приличаше на разтворена книга, върху страниците на която от едната и от другата страна бяха като нарисувани градините, сокаците, къщите, гробищата и джамините.“ Андрич няма предпочитание към „експлозивни“ ефекти, ала неговата стилова успокоеност (зад която се таи вътрешен драматизъм), често срещаната афористична форма на изреченията също изискват активно читателско внимание. В начина му на повествование не ще намерим и полусянка от оценка, от макар и прикрит ироничен или сатиричен тон, от каквато и да било дистанция към изобразеното. Ритъмът на разказа е спокоен и равен, противоположен на учестения ритъм в текстовете на Кърлежа, написани сякаш в „темпо стакато“.

Едва ли е нужно да се доказва, че за писателя Босна е своеобразна вселена, в която той вмества своята комплексна визия за човечеството. От необикновените съдби, от екзистенциалните мъки в „тясната долина“ Андрич извлича обобщения с широк смисъл — той разкрива философията си за съдбата на човека сред противоречията и пороя на времето. Макар героите му да са поставени върху определени географски и исторически меридиани, чрез тях оживяват универсални идеи. И за съвременника на Иво Андрич — Йордан Йовков, — също изпъкващ с огромния си дар на разказвач, е характерна тенденцията да насити с общочовешка значимост национално характерологичното. Той създава пъстър свят, който също ни тласка към размисли за вечното и преходното, изгражда образи на люде, изпълнени със земна сила, нравствена красота, хармония. И както винаги е било при голямото изкуство, „регионалния“, „много силно национален“ художник сътворява общочовешки произведения.

Героите на Иво Андрич — консули, ходжи, търговци, бейове, аги, поети, самотници, мечтатели, везири, хубавици, скитници, — са показани в тяхната връзка със средата и времето. Във всекидневната борба за съществуване те минават през тежки изпитания — разпъвани на кръст от противоречия, гибелни и съдбоносни страсти, вътрешни терзания, неуспяващи да спунат решетките на своите „клетки“, отстъпващи често в мълчание и недоумение. В хаоса от жизнени конфликти, победи и поражения, от непреодолимо сложни ситуации тези герои често са на превала между съня и действителността, между копнежа и реалността, борят се с „видения и призрания“.

Както е посочвано, историята и съдбата „носят нанякъде“ човека на Андрич против волята му, „той не знае къде го носят и не може да направи нищо“ (Й. Христич). Ако героите на летописеца на човешките страсти Балзак действаха стремително и с кипяща енергия, а „ориенталската жизненост“ и „силата“ бяха в основата на някои от най-добре защитените образи на писателя с Одисеев дух Никос Казандзакис, то човекът на Андрич е сякаш играчка на ирационални сили. В плен на страдания, превратности и недоразумения (не само в политически, но и в ли-

²⁰ N. Milošević. Andrić i Krlježa kao antipodi. Beograd, 1974, p. 43.

чен план), живеещ в свят, лишен от хармония и понятни закони, той се чувства неустойчиво, жадува да намери твърда почва под себе си и трудно може да се домогне до реален екзистенциален изход. Писателят има предпочитание към изобразяване на хора, обладани от разкъсващи страсти (както закоравелия комарджия Милан Гласинчанин) и вътрешна борба, губещи се в главомаймаща въртележка. Въпреки потребността от близост или силната им жажда за яснота много от тях остават нещастни самотници, жертви на насилие, носещи резигниращото съзнание за реалното присъствие на злото в света. Животът на тези герои, които са в непрекъснат допир с „тишината“, е някак потиснат и призрачен, под нозете им светът непрекъснато се пропуква и за тях, както за Плиний Стари, „единственото сигурно нещо е, че нищо не е сигурно“. Ако Йовковите люди са изпълнени със силна любов към живота, а Толстоевата Ана Каренина направо изповядва: „Бог ме е създал, за да обичам и живея...“ и жизнелюбието на художниците е рефлектирало у самите герои, то човекът на Андрич сякаш е попаднал в един затворен кръг, от който не може да избяга и в който не може да остане докрай. Трагичните пътища на хората, несъвпадението на техните стремежи и обществените норми са естествени за Андричевия причудлив микрокосмос, в който се сплитат вражда и ненавист, бруталност и слабост, страх и надежда, тревога и безсилие. Потърсим ли още паралели, ще видим, че ако всеки един от Йовковите герои върви неотменно и сигурно по избрания си път²¹, а героите на Казандзакис „с мъжество и простотата“ се нагаждат към света, то Андричевите драматично раздвоени люди се изкачват по скалистата планина на своята съдба, тласкани от сили, които са вън от тях (всички промени в живота на касабата в „Мостът на Дрина“ са предизвикани от събития, в които нейните жители не вземат участие). За света на тези герои е невалидна формулата на Хегел, че всичко, което съществува, е разумно.

Застанал върху „тясното, хълмисто и оскъдно парче земя“ на родната си Босна, неотлъчен от многовековните предания, легенди и народни митове, Иво Андрич ни насочва в своите „хроники“ към основни екзистенциални проблеми. Залавяйки се с отдалечени по време исторически ситуации, той стига до въпросите за трайното и преходното (и двата романа внушават идеята за преходността и неударжимия исторически ход, променящ дори най-стабилните и непоклатими ценности), за търсенето на „правия път“ в пороя на времето. Художник с необикновено изострено зрение, държащ сякаш аналитичен скалпел, Андрич не се поддава на илюзии и разсъблича красивите одежди на нещата. Както романовите му хроники, образуващи една мисловна цялост, така и останалото му творчество е стоплено от прочутия „трагичен оптимизъм“ на писателя, от упованието му в човешките дела, изтръгнати от „хаоса на природния ток на нещата“.

В света, пропит с балканска суровост, в който се срещат ориенталското и европейското и всичко изглежда „нехармонично и безизходно обръкано“, се откроява не само драмата на екзистенцията, но и Андричевата вяра в човешката мисъл. В лаконичните думи на лекаря Колона в „Травнишка хроника“ се съдържа до голяма степен и неговата убеденост, че „на края, на истинския и окончателен край, все пак всичко ще бъде добре и ще се разреши хармонично... Другояче и не може да бъде. Защото по какво моята мисъл, която е добра и права, има по-малка стойност от също такава мисъл, която се ражда в Рим или в Париж? Затова ли, че се е родила в тази котловина, която се нарича Травник? И възможно ли е тази мисъл изобщо да не се отбележи, да не се напише някъде? Не, не. Въпреки привидната разпокъсаност и безредие, всичко е свързано и хармонично. Не се губи нито една човешка мисъл, нито едно усилие на духа.“²²

Романовите хроники на писателя са репрезентативна форма в цялостното му дело — те са добро свидетелство за неговата емоционална и художествена полифоничност, за диалектиката между пластика и философска дълбочина на рисунъка.

²¹ Вж. по-подробно С. Султанов. Йовков и неговият свят. С., 1971, с. 86.

²² И. Андрич. Травнишка хроника..., с. 281.

Тези творби разкриват най-пълно и философията му на живота. Тъй като Андричевата философия на историята е и неговата философия на живота.

Ще отворим една скоба, за да подчертаем, че разбирането си за историческото битие, зрителната позиция, от която обхваща „мига“ в историческите му връзки и перспективи, присъствуват и в неговите фрагменти и есеистика. Те също ни въздействуват със силата на логическата си и мисловна артикулация, със своеобразната авторова свръхсетивност към понятията време и преходност, със способността му да прониква в ядрото на сложни проблеми и да ги трансформира в състезателни формули. В тях се преплитат рефлексивното и емоционалното, те разкриват оригиналността на Андрич като мислител и философ, дават отговори на много „безпокойства от памтивека“. В тези „интелектуални песни“ (ако използваме старата формула на Шлегел за есето) отново ни покорява благородното търсене на хуманното начало, изостреният поглед към злото на земята и специфичната сила на Андричевия почерк. В есетата и фрагментите не ще открием настъпателността и войнствуващата страст на Мирослав Кърлежа например, неговите борбено-политически интроспекции. Ала ще почувствуваме същия неспокоен дух, същия интерес към актуалните екзистенциални проблеми, същата диреща мисъл. Както в романите си фрески, така и тук писателят говори за участието на човека, разпънат между мига и вечността, за „знаците, които оставяме след себе си“ и които не ще избягнат „съдбата на всичко човешко: преходността и забравата“²³. И сега за Андрич — който е далеч от всякакъв казионен оптимизъм, животът е сякаш огромна стена, на която и най-покрътителните трагедии не могат да ни хвърлят в черните вълни на отчаянието. В неговия свят има толкова горест от злото в реалността, колкото и силен стремеж човек да се радва на „разкоша и красотата“ на живота, на великолепието на съществуването. „Толкова копнея за хора и толкова съм жаден за движения и форми“ — пише художникът в един фрагмент.

Художествените открития в Андричевия опус не изключват връзката му с историческата традиция и по-специално с произведенията на Вук Караджич, Симе Милутинович, Негош и др. Като насочва погледа си към старата Босна, пресъздава съдбоносни трагични и сложни, летописецът намира и свой ракурс към балканския свят и историческата орис на балканските люде, вижда ветровития полуостров в цялото му своеобразие и противоречивост.

Писателят направи своя принос и в утвърждаването на балканския роман като жанр с характерна повествователна поетика и облик. В своите „хроники“ той подлага на интелектуален художествен анализ конкретни отрязъци от историческото време. И така достига до непреходни размисли за философията на историческия процес, за смисъла и загадката на живота, за корените на човешкото битие.

Всеки е подвластен на смъртта и забравата, а безсмъртието — този многовековен идеал на човечеството, — спохожда само рядко талантливите произведения, възсъздали вечни истини за човека. За Андрич частица от тези истини се заключава в диалектиката на трайното и преходното, крушенията и победите, страданията и надеждата, несретата и човешкото щастие. . .

²³ И. Андрич. Мостът на Дрина. . . , с. 253.